

רגילים אנו להתלונן, כי חקר סיפרות ההשכלה הוא שדה מוזנח שאין דשים בו. ואם אכן יש אמת מסויימת בתלונה זו, אין היא משקפת נאמנה את המצב בכללו. כמה מחשובי החוקרים בשטח זה הניבו פירות בשנים האחרונות ואף בשנה הנוכחית, ומיספר הספרים הרואה אור, גם מפרי עטם של חוקרים בשדות סמוכים, המשיקים תחום זה, הוא מרשים למדי. עדות לכך משתקפת ממאמר מקיף ומסכם שפירסם פרופ' שמואל ורסס לפני חמש שנים על מחקר ההשכלה בימינו (שנדפס עתה בסיפרו החדש). מתוך מצאי, או מאזן, מעריך זה מתגלה תמונת-מצב מעניינת ומרשימה, המפריכה את הטענה, כי ההשכלה מוזנחת. אומנם היינו רוצים לראות מיספר גדול יותר של חוקרים, המקדישים את עיקר עבודתם לבדק-ביתה של ההשכלה. אך אפשר להתברך במצב הקיים.

ורסס ציין במאמרו זה, כי סיפרות ההשכלה, שנחשבה לפני שישים שנה ואילך כ"סיפרות עברית חדשה", נדחתה עתה לקרן זווית מסיבות שונות, והינה "אחד התחומים המצומצמים בהוראת הספרות החדשה". הוא עמד על דחיקת רגלה של ההשכלה גם באוניברסיטאות בישראל – מרכזי המדע והמחקר. על אף

הצימצום וההצטמקות במעמדה של ההשכלה, הבחין ורסס בתופעה קוטבית – ב"חזיון של התעניינות גוברת והולכת בתחום זה, המשמש נושא מחקרי מרתק ומדובב בזכות עצמו ומשתקף בריבוי יחסי של פירסומים חדשים על גיוונם התימאטי והמיתודי" ("על מחקר ספרות ההשכלה בימינו", 'מגמות וצורות בספרות ההשכלה', עמ' 356).

תופעה זו משתקפת בכנסים המדעיים-המחקריים למדעי היהדות. הקונגרס העולמי העשירי למדעי היהדות שנערך בשילהי הקיץ שעבר בירושלים כלל מיספר לא מבוטל של הרצאות בנושאי השכלה. הכנס הבינאוניברסיטאי השביעי לחקר הסיפרות העברית שהתקיים ב-19 באפריל השנה בירושלים נחלק לשניים: יום דב סדן: ביקורת הספרות העברית בדורות האחרונים וגישות מחקר אל הספרות העברית הקלאסית מן המקרא עד להשכלה; מושב מיוחד הוקדש לסיפרות ההשכלה ונשאו בו את דיבריהם פרופ' שמואל ורסס וכן גם פרופ' עוזי שביט, שבשנים האחרונות החל נותן מחילו לנושא זה, ופירסם כמה חיבורים חשובים בהשכלה (ישירה ואידיאולוגיה, 1987, ובמיוחד הפרק הראשון "בפתח השירה העברית החדשה: ימסת מבוא", ו"ההשכלה" מהי [:] לבירור מושג ההשכלה' בספרות

העברית", שנדפס לאחרונה במחקרי ירושלים בספרות עברית).

ואף בארה"ב, כלל כנס איגוד הפרופיסורים לעברית, שנערך בראשית יוני בישיבה אוניברסיטה בניו-יורק, כמה הרצאות בנושאי ההשכלה.

ייתכן שההוכחה הטובה ביותר, והמתאימה ביותר, שמחקר ההשכלה מניב פירות, עשויה להתקבל דווקא מעבודתו של פרופ' ורסס עצמו, שהיה חתן פרס ישראל לחקר הסיפרות העברית בשנה שעברה. החוקר הוותיק פירסם בשנים האחרונות שלושה ספרים הראויים לעיון ולציון: 'השכלה ושבתאות תולדותיו של מאבק' (ירושלים, מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, תשמ"ח), 'התרגומים לידיש של אהבת ציון לאברהם מאפו' (ירושלים, אקדמון, תשמ"ט), 'מגמות וצורות בספרות ההשכלה' (ירושלים, מאגנס, תש"ן).

סיפרו האחרון, 'מגמות וצורות בספרות ההשכלה', המוקדש "לזכר היוצרים והבונים של חקר ספרות ההשכלה", כולל דיברי-מחקר שנדפסו החל בשנת תשי"ה ועד לאחרונה. מבחינות רבות מהווה קובץ זה סיכום מיפעלו המחקרי של ורסס. המאמרים בקובץ זה הובאו בדרך כלל כנתינתם המקורית, בליוויית תוספות והשלמות המעדכנות

על חקר סיפרות ההשכלה בשנים האחרונות

רשמי קריאה אישיים בסיפרו של
פרופ' שמואל ורסס 'מגמות וצורות
בספרות ההשכלה' (הוצאת מאגנס, תש"ן)

מאת משה פלאי

את המאמרים המקוריים. כמו־כן נוספו מפתחות האישים והחיבורים הניזכרים בספר, המאפשרים לחוקר להשתמש בספר־מחקרים זה כמקור מידע בלתי־נדלה, וכן רשימת הבמות הסיפרותיות בהן נתפרסמו המאמרים לראשונה.

הספר נחלק לשלושה שערים: בשער הראשון, 'תכנית ומגמות', נכללו מאמרים הדנים בנושאי־על מכיבשונה של ההשכלה, כגון הזיקות שבין הסיפרות היפה וחוכמת ישראל והחסידות בעיני ההשכלה. בשער השני, 'צורות ספרותיות וגלגוליהן', מובאים מאמריו של ורסס על סופרי השכלה מרכזיים ויצירותיהם ועל הצורות הסיפרותיות שעסקו בהן. בין הסופרים והנושאים נדונו סאטאנוב ו'משלי אסף', משה מנדלסון השני (פראנקפורט; "מילידי המבורג") ו'פני תבל', מאפו ו'יעיט צבועי', שד"ל ואיגרותיו, וכן עיונים בסאטירה, באוטוביוגרפיה ובפלייטון של יליג.

ובשער השלישי, 'מקורות ומחקרים בספרות ההשכלה', הובא מאמר על מחכימת פתי, חיבור סאטירי בכתב־יד מאת מנחם־מנדל לפין מסאטאנוב וזיקתו לימגלה טמירין לאור הערות של יוסף פרל שנכתבו בשולי כתה"י, וכן סקירתו הנזכרת של ורסס על 'מחקר ספרות ההשכלה בימינו'.

רבים מן המחקרים הללו זכורים לחוקרי הסיפרות מפירסומם הראשוני כמאמרים נפרדים. הם חזרו וצוטטו בהרחבה בחיבוריהם של דור חוקרים שלם, שצעד בעיקבותיו של ורסס ולמד ממנו, כפי שלמד מכיתביהם של קודמיו בתחום ההשכלה, שהיו ממוריו ועמיתיו של ורסס – קלוזר והלקין.

כמה ממאמריו אלה היפרו מחקרים של חוקרים רבים אחריו. לדוגמה: במחקרו על 'יהד הסטאירה של לוקיאנוס בספרות ההשכלה העברית' (עמ' 248-223) בדק ורסס את מסורת הסאטירה הלוקיאנית בסיפרות ההשכלה. בין השאר הזכיר את השפעתו של לוקיאנוס על סיפרות דיאלוגית ויכוחית שבה מועלים "אנשי שם, סופרים והוגים, מעולם הנשייה" ומשוחחים ביניהם. ורסס ציין את טיפוחו של זיאנר שיחות המתים בסיפרות הגרמנית במאה הי"ח. להלן מנה יצירות עבריות מסיפרות ההשכלה, שזיקתן לזיאנר סיפרותי זה, וביניהן: 'שיחה בארץ החיים' לאהרון וולפסון, 'שיחה בעולם הנשמות' לשלמה לוויזון ו'קול מחצצים' לטוביה פדר.

אפשר להניח, כי בעיקבות מאמר מפרה זה של ורסס הוגדרו בשנים האחרונות תחומי הזאנר של שיחות המתים בסיפרות ההשכלה, שהיה רווח גם בסיפרות האירופית באותה תקופה. בשנת 1972 פירסם כותב שורות אלו לראשונה את הטקסט המקורי של 'שיחה בארץ החיים' בקובץ מקורות לשיעור 'מבוא לספרות העברית החדשה במאות הי"ח והי"ט', הוצאת אקדמון, באוניברסיטה העברית בירושלים. כעבור שבע שנים נדפס הטקסט מחדש בהוצאת פפירוס, באוניברסיטת תל־אביב, על־ידי י. פרידלנדר (ראה להלן). יש לשער, כי בעיקבות מאמרו של ורסס גברה גם ההתעניינות בזיאנר של הסאטירה המשכילית. כך, למשל, כותב שורות אלו התחיל לפרסם את מחקריו על הסטאירה של יצחק אייכל, 'איגרות משולם בין אוריה האשתמועיי', בשנת 1973 (וכן את הטקסט המקורי בשנת 1972), והמשך העיון ב־1976, וב־1979; ובשנים 1975, 1977, הופיעו מאמריהם של אברהם שאנן, משה (מוריס) ניימן וי. פרידלנדר על נושא זה.

מאמר אחר של ורסס שנודעה לו השפעה בתחום המחקר הוא 'דרכי האוטוביוגרפיה בתקופת ההשכלה' (עמ' 249-260). מאמר זה נדפס לראשונה בתש"ה ביגלונות, בחתימת שמואל וילנאי. המאמר צוטט בהרחבה בסיפרות

המחקרית על האוטוביוגרפיה והביוגרפיה של סיפרות ההשכלה, שנדפסו בחמש עשרה השנים האחרונות, מחיבורו של אלן מינץ על האוטוביוגרפיה המשכילית ב־1979 (וזה עתה בסיפרו האנגלי), ועד חיבוריו של כותב שורות אלו על האוטוביוגרפיה המשכילית (ב־1983 ו־1985), ומאמריו של בר־עמי פיינגולד, בתש"ה, בנושא זה. מאמרו היסודי של ורסס 'על יצחק סאטנוב וחיבורו "משלי אסף" (עמ' 163-186) אף הוא התווה נתיב בחקר ההשכלה העברית בראשיתה. במאמר זה הראה חוקר ההשכלה את דרכו של סאטאנוב בחיבור המשלים בסידרת הספרים 'משלי אסף'. ורסס הצביע על הקשר שבין הטקסט העילי ובין הביאור, ועל דרכי האירגון של המשלים. דמות עלומה זו של סאטאנוב, שהחוקרים ביקרוהו קשות וטענו כי היה זייפן וקל־דעת, משכה את ליבי בראשית התחקותי אחר סיפרות ההשכלה, לפני למעלה מ־25 שנה. הקדשתי למשכיל עברי זה ולחיבוריו פרק בעבודת הדוקטור שלי אשר הושלמה ב־1966. באותן שנים איחרו גילונות 'תרביץ' להגיע לארה"ב, ולא ראיתי את מאמרו של ורסס על סאטאנוב לפני הגשת עבודת הדוקטור. לכשקראתי את המאמר, הסתבר לי, כי הגשתי למסקנה דומה לזו של ורסס מבלי לקרוא את מאמרו. ואכן, לכשפירסמתי את מאמריי

על סאטאנוב, כעבור שנים, ציינתי זאת (יבמאבקי תמורה, עמ' 88, הע' 21). מכל מקום, כמה מהבחנותיו היסודיות ומונחיו של ורסס בניתוח שיטות מרכזיות ביצירתו של סאטאנוב, כגון "ארכאיזציה בדויה" (169), "התיעוד הבדוי" (170), "הערמה דידיאקטית" (172), חדרו ללשון ההערכה והביקורת על סאטאנוב. מידת ההשפעה הישירה והעקיפה – במודע ובת-מודע – של ורסס תיראה מן הדוגמה הבאה: ורסס נדרש לביטוי "גילוי וכיסוי" ביחס ל'משלי אסף' לסאטאנוב. במבט מסכם לאחור, שמתן לב עתה, כי הכרתתי את כותרת הפרק בסיפרי על 'משלי אסף': "גילוי וכיסוי במשלי אסף" (יבמאבקי תמורה, עמ' 114). כינוסם יחד של המאמרים מעיד על

אחדות השיטה והכיוון בעבודת-חייו של ורסס. מעבר לשנים נראית פעילותו כמסכת ארוגה אחת. ורסס נאמן לדרכו הבדוקה והמנוסה – התחקות אחר הטקסט המקורי, היכרות עם כל שנכתב על-אודותיו בסיפרות המחקר המישנית, בדיקה יסודית צמודת-טקסט, וניתוח היבטים סיפורתיים של היצירה הנידונה. עקב אחר אגודל, בשקדנות ובסבלנות הראויות להערכה, עוקב החוקר אחר היצירה ומנתחה ביסודיות. תכונותיו אלו של ורסס מעידות כמאה עדים על מחקריו שהינם רציניים, שקולים ואחראים. מכיוון שרשמיי אלה כקורא נושאים אופי אישי, אסיים בדברים שכתבתי לורסס עם פירסום סיפרו: "איני פוסק מלדפדף בו [בספר] ומלחזור ולעיין

בכתבים שרבים מהם הפכו זה מכבר לניכסי צאן ברזל של סיפרות ההשכלה. הבאתם יחד, בכפיפה אחת, מהווה תעודה מרוכזת על פעילותך המחקרית המרשימה בעשרות שנים של יצירה ובניין. הסיכום של חקר ההשכלה בסופו של הקובץ, בנתינתו הנוכחית יחד עם מחקרין האחרים, מעיד על היקף ראייתך ועומקה ועל מעקבך השלם אחר הנעשה בעולמה של הסיפרות. האחריות, הדיוק והדיקדוק, והעידכון הבלתי נלאה – אלה הם סממני חריצותך. אנו, השרויים באותו עולם קסום של ההשכלה, עומדים מלאי התפעלות והשתאות לנוכח עבודתך הפוריה. אנו מקווים ומאחלים לך שתוסיף ליכותנו וללמדנו בדרכך במשך שנים רבות".